

گنجینه همدان

فهرست تفصیلی نسخه‌های خطی

دانشگاه بوعلی سینا

دکتر عباس زارعی مهرورز

استادیار دانشگاه بوعلی سینا

عنوان:

مؤلف:

مترجمان:

ناشر: مرکز نشر دانشگاه بوعالی سینا

چاپخانه :

صفحه و قطع: - وزیری

نوبت چاپ:

تیراز:

قیمت:

تاریخ انتشار:

شماره کتاب:

شابک:

کلیه حقوق برای مرکز نشر دانشگاه بوعالی سینا محفوظ است

مراکز فروش در همدان: ۱. دانشگاه بوعالی سینا، مرکز نشر تلفکس: ۰۸۱-۳۸۴۲۹۱۲۷۶

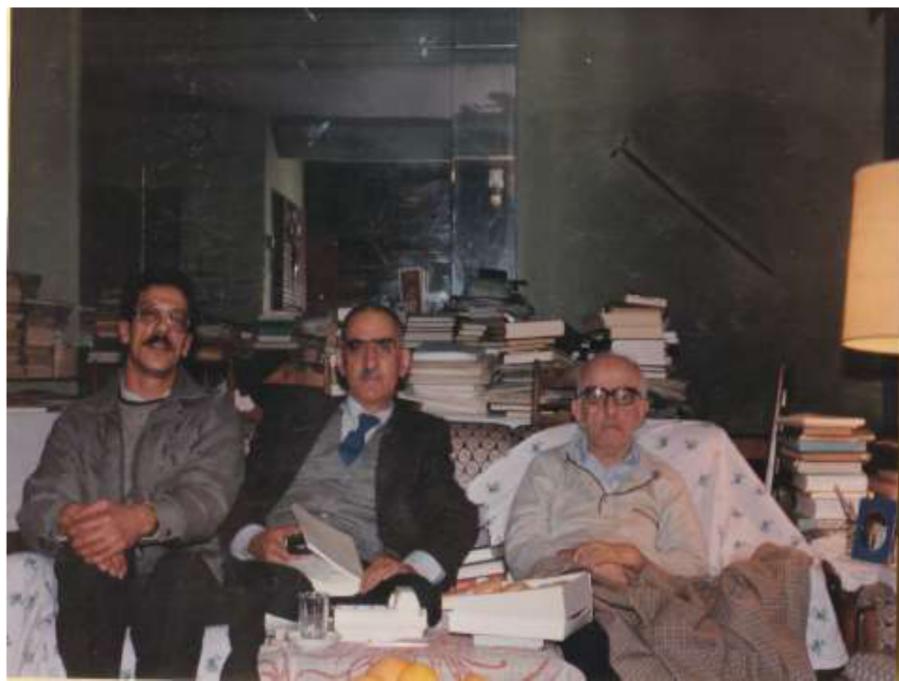
۲. خیابان شهید حسین فهمیده، روپروری پارک مردم، فروشگاه اداره انتشارات

۳. خیابان مهدیه روپروری خانه معلم- انتشارات دانشجو

نمایندگی فروش در تهران: ۱. موسسه کتابیران، میدان انقلاب، خیابان لبافی نژاد غربی (بعد از چهارراه کارگر جنوبی)، بعد از فروشگاه شیلات، پلاک ۲۳۷ تلفن: ۰۶۹۲۶۶۸۷-۰۶۴۲۳۴۱۶

۲. نوپردازان، میدان انقلاب، خیابان لبافی نژاد، بین ۱۲ فروردین و اردیبهشت، پلاک ۲۰۶ تلفن: ۰۶۴۹۴۴۰۹-۰۶۴۱۱۱۷۳

پیشکش به روان پاک استادانم
محمد تقی دانشپژوه و ایرج افشار

استاد محمد تقی دانشپژوه، استاد ایرج افشار، نگارنده

تهران، منزل استاد دانشپژوه، زمستان ۱۳۷۰

فهرست مطالب

۱	مقدمه رئیس دانشگاه
۳	سرآغاز (مقدمه فهرستنگار)
۹	گزیده نشانه‌های اختصاری منابع و مأخذ
۱۱	فهرست تفصیلی نسخه‌های خطی
۴۶۷	نمایه‌ها
۴۶۹	نمایه کتاب‌ها و رساله‌ها
۴۸۹	نمایه پدیدآورندگان
۴۹۹	نمایه موضوعی
۵۱۱	نمایه کاتبان
۵۱۵	نمایه محل کتابت
۵۱۷	برگزیده تصاویر
۶۵۱	فهرست منابع و مأخذ

مقدمه رئیس دانشگاه

حفظ میراث ملی وظيفة تک تک ماست و نسخه‌های خطی یکی از جنبه‌های آن و از ارزشمندترین گنجینه‌هایی است که از گذشته‌های دور به دست ما رسیده و باید آن را به آیندگان منتقل نماییم. یکی از مهم‌ترین راههای حفظ میراث گذشتگان، دست‌کم، دانستن نام و نشان آن‌هاست. در زمینه نسخه‌های خطی، فهرست علمی آن‌ها نخستین راه در این زمینه به‌شمار می‌رود. فهرست‌نویسی نسخه‌های خطی سابقه کهنی دارد و نیازمند آشنایی گسترده با علوم اسلامی است. دانشمندان مشهوری، همچون محمد بن اسحاق بن ندیم، صاحب *الفهرست*؛ مصطفی حاجی خلیفه (کاتب چلبی)، صاحب *کشف الظنون*؛ شیخ آقا بزرگ تهرانی صاحب *الذریعه الى تصانیف الشیعه*، در این زمینه آثار ارزشمندی از خود به یادگار گذاشته‌اند. در دوران نوین نیز افرادی همچون احمد و علی نقی منزوی، محمد تقی دانشپژوه و دیگران در این راه بسیار کوشیده‌اند.

دانشگاه بوعالی سینا این افتخار را دارد که از معدود دانشگاه‌های ایران است که دارای گنجینه نسخه‌های خطی است. در این گنجینه ۴۴۵ جلد نسخه خطی، با بیش از هزار عنوان و همچنین، ۵۵۰ نسخه چاپ سنگی و ۹۰ جلد چاپ سربی

نفیس وجود دارد. این جلد شامل فهرست تمام نسخه‌های خطی موجود در گنجینه دانشگاه است. نسخه‌های خطی دانشگاه، در موضوعات مختلف علوم اسلامی، به‌ویژه پزشکی، ادبیات، الهیات، فقه، کلام، فلسفه و موضوعات دیگر است. عمدۀ این نسخه‌ها هدیۀ آقای مکارچیان و کسان دیگر است. بخشی نیز با بودجه دانشگاه در سالیان اخیر خریداری شده است. دانشگاه بوعالی سینا در نظر دارد، برای حفظ این میراث ارزشمند، نسخه‌های خطی را در محل جدید کتابخانه مرکزی و با امکانات درخور ساماندهی کند.

ماiene بسی خوش‌وقتی است که آقای دکتر عباس زارعی مهرورز، با این کار سترگ، علاوه بر ادامه سنت فهرست‌نویسی در جهان اسلام، باعث شناساندن این میراث ملی به پژوهشگران و جامعه علمی شده‌اند.

دکتر منصور غلامی

رئیس دانشگاه بوعالی سینا

مهر ماه ۱۳۹۶

سرآغاز (مقدمه فهرستنگار)

سپاس بسیار ایزد آفریدگارِ دانایی را، که این کمترین را توانا به انجام این کار ساخت؛ و درود بی‌پایان بر روح بزرگ پیشینیانِ بزرگِ فهرستنويسي، همچون شیخ آقا بزرگ تهرانی و فرزندانش علی نقی و احمد منزوی، و استادانم محمد تقی دانشپژوه و ایرج افشار، که بس رنج‌ها در این راه ناهموار کشیدند و نامپیاسی‌ها دیدند.

این کار ثمره و توشه‌ای از زندگانی من در دانشگاه بوعالی سینا و ادای دینِ برای میراث این مرز و بوم و آیندگان است. در سختی و طاقت‌فرسایی این فهرست همین بس که سالیانی چند از بهترین دوران پژوهشی خود را صرف آن کرده‌ام.

یکی از دشواری‌های کار، تنها بودن نگارنده در انجام تمام امور، از ارزیابی و خرید نسخه‌های خطی گرفته تا سرپرستی گنجینه و پی‌گیری روند اداری، فهرستنويسي و... بوده است. البته وظایف آموزشی و پژوهشی دیگر هم مزید بر علت بوده است. در آغاز کار، نسخه‌ها درون کارتون بود و مکان مشخصی نداشتند. بنابر این، دانشگاه مکانی در دانشکده علوم، به مساحت ۱۰۲ متر، برای آن‌ها معین کرد. بنا بر نیاز محل گنجینه، قفسه‌ها و ویترین‌هایی در محل قرار داده شد. چون دفتر ثبت نسخه‌ها فاقد هر گونه ارزش علمی و حقوقی بود، نگارنده برای ماندگاری و حفظ این میراث کهن، به شماره‌گذاری دوباره، بر اساس قطع و اندازه و ذکر دقیق ویژگی‌های نسخه‌ها در دفتر ثبت جدید پرداخت. البته همین

اقدام برای نسخه‌های چاپ سنگی نیز در دفتر جداگانه انجام گردید. پیشتر شماره نسخه‌ها هیچ نظم و اساس درستی نداشت و لزوم این کار احساس می‌شد. گرچه تغییر در شماره ردیف نسخه‌ها کار فهرست‌نویسی را به تعویق می‌انداخت، اما همچنان که پیشتر گفته شد، برای ماندگاری نسخه‌ها و انتقال آن به آیندگان امری بس ضروری بود.

این کتاب شامل فهرست توصیفی ۴۴۵ نسخه خطی موجود در گنجینه نسخه‌های خطی است (۷۴ جلد قطع الف = رحلی؛ ۶۳ جلد قطع ب = وزیری بزرگ؛ ۱۲۹ جلد قطع ج = عموماً وزیری متوسط و کوچک؛ ۱۷۹ جلد قطع د = عموماً رباعی یا بیاضی). روش کار در این فهرست بر مبنای توضیحات کامل کتاب‌شناسی، ذکر جزییات دقیق نسخه‌شناسی و شناسایی تا حد ممکن نسخه‌هایی است که آغاز و انجام یا بخش‌های دیگر آن‌ها افتاده است. در واقع، ویژگی مهم این فهرست در بخش کتاب‌شناسی، توجه به جزییات و ذکر مطالبی است که در فهرست‌های دیگر نیامده یا به اشتباه آمده است. در نسخه‌هایی که مجموعه دو تا چند رساله و کتاب هستند، همه آن‌ها جداگانه توضیح داده شده‌اند. در نسخه‌های جُنگ اشعار و جز آن‌ها نیز، هر شعر یا عنوان، به تفکیک صفحات، توضیح داده شده است. در بخش نسخه‌شناسی، در نسخه‌هایی که تاریخ کتابت آن‌ها ذکر نشده، نگارنده محدوده تشخیص زمانی را به جای یک سده و دو سده، به ربع سده کاهش داده است. چنین روشنی، علاوه بر شناخت جنبه‌های گوناگون نسخه، جسارت بسیار می‌طلبد و نگارنده مسئولیت آن را می‌پذیرد. در مورد نسخه‌هایی که محل کتابت آن‌ها ذکر نشده است، نگارنده با توجه به قرایینی مانند محل زندگانی نویسنده، محل کتابت را تشخیص داده و آن را درون دو قلاب [] قرار داده است. نگارنده درباره تشخیص کاغذ نسخه‌ها دقت بسیار صرف کرده و انواع کاغذها را، تا حد امکان از هم تمیز داده است. به عنوان مثال، همان گونه که می‌دانیم کاغذهای فرنگی به صدها نوع تقسیم می‌شوند؛ بنابر این، در موضعی که امکان داشته، تفاوت آن‌ها را با ذکر نوع آن، مانند روسی، انگلیسی، ایتالیایی، ذکر کرده است. ضمناً، نگارنده با توجه به درک و استنباط از مطالب نسخه، نتیجه‌گیری خود را آورده است؛ که در بسیاری از موارد با مطالب فهرست‌های دیگر متفاوت تواند بود.

در پایان فهرست هر نسخه، فهرست منابع آمده است. برای جلوگیری از تطویل کلام، نشانه گزیده منابع آمده، که البته در آغاز کتاب مهم‌ترین نشانه‌های گزیده از نام کتاب‌ها و فهرست‌های مورد استفاده آمده است؛ مانند: **کشف=کشف الظنوں، ذریعه=الذریعه الى تصانیف الشیعه...** اساس ترتیب منابع مورد استفاده بر قدمی بودن و عام بودن آنهاست. یعنی اگر در یک نسخه **کشف الظنوں، الذریعه**، فهرست مشترک منزوی و فهرستگان نسخه‌های خطی ایران مورد استفاده بوده، به ترتیب قدمت آنها، چنین آمده است: **کشف، ذریعه، منزوی، فنخا و ...** البته ذکر منابع به معنای تبعیت کامل از آن‌ها نبوده و نگارنده نظرات خود را درباره کتاب، نویسنده یا نسخه‌شناسی آورده است. دو بخش کتاب‌شناسی و نسخه‌شناسی کاملاً به صورت علمی از هم جدا شده‌اند. برای تشخیص ساده این دو بخش، بخش کتاب‌شناسی با فونت ۱۴ و بخش نسخه‌شناسی با فونت ۱۲ و حاشیه بیشتر صفحه‌آرایی شده است.

در پایان کتاب نمایه‌های ضروری، شامل الفبایی نام کتاب‌ها (با ذکر نام نویسنده‌گان در ذیل هر کتاب و رساله)، الفبایی نام نویسنده‌گان و شارحان و مترجمان، نمایه موضوعی، نام کاتبان و محل کتابت با جزئیات کامل آمده است. ضمناً، در پایان کتاب ۱۳۶۱ تصویر از نسخه‌ها، با ذکر نام و شماره آن‌ها، برگزیده شده است، تا خواننده بتواند درک بهتری از ویژگی‌های نسخه‌ها داشته باشد. ترتیب تصاویر بر اساس همان ترتیب نسخه‌های خطی است تا خواننده در کمترین زمان ممکن بدان‌ها دسترسی یابد: (نک تصاویر برگزیده). منابع و مأخذ مورد استفاده در این فهرست نیز در پایان آمده است. برخی از کتاب‌ها و سایت‌های مذکور در فهرست، که پیوسته مورد استفاده قرار گرفته‌اند، در پایان بخش‌های نسخه‌شناسی ذکر نشده‌اند؛ مانند سامانه www.muslimphilosophy.com/ip/hijri.htm (تقویم تطبیقی آنلاین هجری قمری و میلادی) و کتاب تقویم تطبیقی هزار و پانصد ساله هجری قمری و میلادی.

پیش از این فهرست تفصیلی نگارنده، برای فهرست نسخه‌های خطی دانشگاه، دو بار کوشش شده و البته هر کدام به صورت ناقص به انجام رسیده است:

الف - فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه دانشگاه بوعالی سینا، احمد اشکوری. ایشان این فهرست را در سفری چند روزه به همدان، در سال ۱۳۶۴، انجام داد. این فهرست بیشتر سیاهه‌ای است که شامل نام ۳۴۱ نسخه و نام نویسنده می‌شود و البته در بسیاری از موارض

اشتباهات فاحش در آن وارد شده است. ضمناً، شماره‌هایی که نویسنده به نسخه‌ها داده است، قابل ردیابی نیست؛ زیرا شماره‌هایی است که نگارنده به نسخه‌ها داده و شماره واقعی آن‌ها نیست. در تأیید همین مطلب، ایشان در مقدمهٔ فهرست می‌گوید: «در این سفر کوتاه، با شتاب زدگی به جهت وقت محدود و شرایط نامطلوب، نسختی چند مورد بررسی اجمالی قرار گرفت و دفتر حاضر فراهم آمد؛ البته به امید این که سفری دیگر داشته باشم و کار را از حیث بررسی نسخه‌هایی که ندیده‌ام یا تکمیل معلومات نسخه‌هایی که دیده‌ام، انجام دهم» (اشکوری، ۱۳۸۴: ۵). بنابر این، خود نگارنده بر ناقص بودن کار تصریح کرده است.

ب- «فهرست توصیفی نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه بوعلی سینا (همدان)، اثر پرویز اذکائی (سپیتمان)، که دو بار به چاپ رسانده است: یک بار به صورت کتاب (۱۳۸۷)، و بار دیگر، در دفتر سوم مجلهٔ اوراق عتیق. البته هر دو مورد دارای یک محتواست و تفاوتی با یکدیگر ندارند. این اثر فقط شامل فهرست توصیفی ۱۸۳ نسخه خطی از مجموعه این کتابخانه است، که با تأکید بر جزئیات علمی نسخه‌ها نوشته شده است. این فهرست بخشی از قرارداد پژوهشی پرویز اذکائی با دانشگاه بوعلی سینا بود، که مطابق آن قرار بود همه ۳۶۵ نسخه موجود تا آن زمان را فهرست نمایند؛ اما تا پایان خرداد ۱۳۷۲، تعداد ۱۸۳ نسخه را فهرست کردند و به هر حال، کار ناتمام ماند. در نهایت، دانشگاه قرارداد پژوهشی را فسخ نمود. این فهرست، جدا از مزایا، ایراداتی دارد؛ که در ذیل به برخی از آن‌ها اشاره می‌شود:

۱. بی‌نظمی در بیان بخش نسخه‌شناسی نسخه‌ها- در تمام فهرست‌ها یک الگوی معمول، چه در بخش کتاب‌شناسی و چه در بخش نسخه‌شناسی، رایج است. اما در این فهرست چنین نظمی رایج نبوده است. در بسیاری از موارد، مطالب مربوط به نسخه‌شناسی در بخش کتاب‌شناسی آمده و بالعکس. ضمناً، در بیان همین بخش‌ها نیز نویسنده الگوی ثابتی را در نظر نداشته است. هم‌چنین، برخی از ویژگی‌های نسخه‌شناسی، همچون یادداشت‌ها، مهرها و جز آن‌ها، در موارد گوناگون، از نظرشان دور مانده است.

۲. بی‌ترتیبی در شماره نسخه‌ها- در زمان تنظیم فهرست، نسخه‌ها در درون کارتنهای مقوایی بوده، که مفهوس به ترتیب، آن‌ها را از ش ۱ به بعد و بدون توجه به قطع و اندازه نسخه‌ها، شماره گذاری کرده است.

۳. عدم شناسایی یا تشخیص اشتباه برخی از نسخه‌هایی که آغاز و انجام آنها افتاده است.
۴. عدم ذکر بسیاری از منابع مربوط به کتاب‌شناسی یا ارجاع محدود به منابع و مأخذ کتاب‌شناسی و فهرست‌نویسی.

اکنون، با یاری پروردگار، پس از سالیان، این فهرست در برابر دیدگان پژوهشگران و خوانندگان قرار دارد؛ طبعاً هر گونه اشتباه متوجه نگارنده خواهد بود. بنا بر این، از خوانندگان تقاضا دارم نگارنده را از ذکر نکات آموزنده بهره‌مند سازند.

لازم است از تمام کسانی که در چاپ این اثر کوشیده و نگارنده را یاری کرده‌اند، سپاسگزاری کنم؛ معاون محترم پژوهشی پیشین، جناب دکتر حسن ختن‌لو؛ معاون محترم پژوهشی، دکتر غلام حسین مجذوبی؛ رئیس کتابخانه، دکتر حمید رضا دزفولیان؛ مدیر اداره انتشارات دانشگاه، آقای محمد جواد یبداللهی‌فر و دیگر عزیزانی که در این راه به نحوی کمکی کرده‌اند. هم‌چنین، سپاس ویژه‌ای دارم از همسر و فرزندانم، که با برداشت خود، نگارنده را به انجام این کار تشویق نمودند.

ع. ز. مهرورز
تابستان ۱۳۹۶